

بناهای مذهبی قشم

پژوهشکدهٔ عمارت خورشید

از آنجا که مذهب اصلی مردم قشم، تسنن است، فضاهای مذهبی چون تکیه و امامزاده در آن به چشم نمی‌خورد، اما مکان‌هایی به نام زیارت که همان زیارتگاه است، وجود دارند که محل دفن پیران در گذشته منطقه است.

مساجد در جزیرهٔ قشم، به تبعیت از الگوی شبستانی، شبستان‌هایی ستوندار هستند که در یک و یا تعدادی از نماهای بیرونی به واسطهٔ یک ردیف رواق به صحن پیرامونی خود متصل می‌شوند. عموم این مساجد یک منار رفیع دارند و تزئینات رایج در آن‌ها گچی است. همچنین در آرایش فضای داخلی، قوس‌هایی کاذب به‌عنوان عنصری تزئینی روی سازهٔ قالبی به‌کار رفته‌اند.

الگوی آرامگاه‌ها در این جزیره پلان مربع، یعنی رایج‌ترین الگوی مقبره‌ها و آرامگاه‌های ایران، است. تهرنگ چهارگوش این بناها به‌وسیلهٔ گوشه‌سازی‌های متنوعی زمینهٔ دایره‌ای شکل گنبد را شکل بخشیده‌اند. وجود ایوان در ورودی از دیگر ویژگی‌های بارز آرامگاه‌هاست. اما آنچه این بناها را از نمونه‌های مشابه در دیگر نقاط ایران متمایز می‌کند، استفاده از مرجان و سنگ‌های مرجانی به‌عنوان مصالح بومی در ساخت بناهاست.

در پی مشاهدات و پایش‌های صورت‌گرفته در کل جزیرهٔ قشم، سه مسجد تاریخی، دو مسجد معاصر و هفت مقبرهٔ تاریخی برای بررسی و معرفی انتخاب شدند. برای انتخاب این نمونه‌ها، سه عامل اساسی در نظر گرفته شد: قدمت بنا، نمونه‌وار بودن و اصالت آن‌ها.

مساجد: مسجد جامع هلور (مسجد قبا)

مسجد جامع هلور که با نام مسجد قبا شناخته می‌شود، از بزرگ‌ترین مساجد جزیره است. این مسجد که ۱۴۰۰ مترمربع فضای سرپوشیده دارد، در فاصلهٔ حدوداً ۲۰ کیلومتری غرب قشم و در روستای هلور واقع شده است. شبستان بسیار وسیع آن مستطیلی است به ابعاد ۳۰×۴۵ متر که ۴۰ ستون ۴/۵ متری در آن برپاست. می‌توان گفت اغراق در مقیاس فضا مهم‌ترین وجه تمایز مسجد قبا از سایر مساجد جزیره است. با یک محاسبهٔ ساده می‌توان گفت که این مسجد گنجایش حدود ۲ هزار نفر را دارد، ظرفیتی که فراتر از بناهای منطقه است.

همانند اغلب مساجد جزیره بنا روی سکویی قرار گرفته که شیب عمومی منطقه را خنثی کرده و سطحی صاف را در صحن مسجد به‌وجود آورده است. صحن بسیار وسیع مسجد، به ابعاد ۴۵×۷۵ متر، به‌وسیلهٔ پنج ورودی در چهار ضلع خود به فضای بیرون مرتبط شده. ارتباط این ورودی‌ها با فضای داخلی صحن، متناسب با موقعیت قرارگیری و شیب عمومی، به‌واسطهٔ پله‌هایی تأمین شده است. در بخش شمالی دو ورودی دیده می‌شود؛ یکی مختص شبستان زنانه و دیگری مختص وضوخانهٔ مردانه. هر دو ورودی حجمی بیرون نشسته و بالاتر از سطح زمین‌اند. ورودی ضلع غربی که بزرگ‌تر از دو ورودی قبلی است و رو به سوی واحدهای مسکونی روسنا دارد، ایوانی بیرون نشسته است که به انتهای غربی رواق پیرامونی

بنا گشوده می‌شود. ورودی دیگر مسجد در ضلع جنوبی نیز حجم بیرون‌نشسته‌ای است که با دو درگاهی در طرفین به راه‌پله‌ای بالارونده به سوی صحن منتهی می‌شود. ورودی ضلع شرقی اهمیت چندانی ندارد و کمتر مورد استفاده است. مسجد قبا علاوه بر شبستان ستوندار مرکزی و رواقی سراسری در بخش‌های شمالی و شرقی (با ۱۰ دهانه در امتداد ضلع شمالی و ۷ دهانه در امتداد ضلع شرقی) دارای شبستان زنانه (با مساحتی در حدود ۱۵۰ مترمربع و آسمانه‌ای تخت) و وضوخانه‌ای نسبتاً بزرگ و منور با آسمانه‌ای طاقی‌شکل، اتاق خادم، آبخوری و ... است.

همانند دیگر نمونه‌ها، جهت فضای اصلی بر

34/34

محور قبله عمود است و محراب در میانه ضلع بزرگ‌تر بنا، در راستای بازشوی بزرگ میانی واقع شده است. ستون‌ها نیز هم‌جهت کشیدگی فضای شبستان‌اند. این ستون‌ها، که آسمانه‌ای طاقی‌شکل بر فراز هر یک از آن‌ها قرار گرفته، در پنج ردیف هشت تایی، فضای داخلی را به ۵۴ چشمه تقسیم کرده‌اند. تکرار این طاق‌ها در پشت‌بام مسجد و ارتفاع نسبتاً بلند آن‌ها، ساختار جالب و منحصر به فردی به نماهای بیرونی مسجد بخشیده است. این طاق‌ها که حدود هشت متر ارتفاع دارند، تأثیر بصری ویژه‌ای بر داخل فضا گذاشته و بر ایست آن افزوده‌اند.

فضای بیرونی شبستان در طرفین شمالی و شرقی خود با رواق ستوندار محیط شده‌اند. این

رواق‌ها در دو گوشه شمال شرقی و جنوب شرقی به دو متارۀ رفیع ختم شده‌اند که حضور مسجد را از فاصله‌ای دور اعلام می‌دارد. این متارۀ ارتفاعی در حدود ۱۴ متر داشته و تزئینات چندانی ندارند. از دیگر آرایه‌های تزئینی مسجد می‌توان به گچبری برجسته محراب (نقوش کنگره‌دار مشابه نمونه‌های دیگر)، کتیبه کاشی هفت‌رنگ که در دیوارهای داخلی و بر بالای درگاهی‌ها نصب شده‌اند و سرستون‌های تزئینی اشاره کرد که در فضای داخلی و رواق ستوندار مسجد مورد استفاده قرار گرفته‌اند. درهای چوبی و نقوش حک شده (نقش گل، درخت، خورشید و ماه) روی این درها از دیگر تزئیناتی است که در مسجد دیده می‌شود.

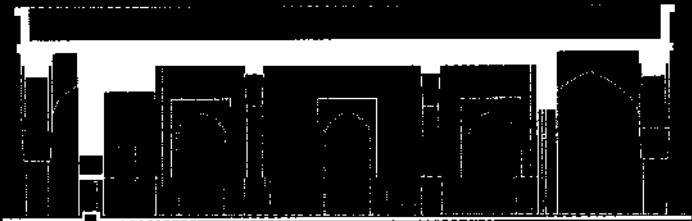
مسجد رمجاه

مسجد رمجاه از مساجد معاصر قسم است که در فاصله ۳۰ کیلومتری غربی قشم واقع شده. این مسجد نیز مطابق با الگوی شبستان ستوندار ساخته شده. این شبستان که در میان رواق سراسری پیرامونش قرار گرفته، مستطیلی است به ابعاد ۱۵×۱۰ متر که ساختار فضایی ساده‌ای دارد؛ مستطیل کشیده در امتداد عمود بر محور قبله که پس‌نشستگی موجود در امتداد محور ورودی، محراب بنا را تعریف کرده است. دیوارهای بیرونی شبستان را جزرها و بازشوها با تکرار الگویی ساده یک در میان اشغال کرده‌اند. این سه بازشو در هر ضلع، تهویه طبیعی و ورود نور روز را به داخل بنا تضمین می‌کنند. در داخل، شبستان به واسطه دو ردیف ستون دوتایی در امتداد کشیدگی مستطیل (راستای عمود بر محور محراب) به سه بخش تقسیم شده است. دهانه مرکزی با ۴/۵ متر عرض از دهانه‌های

36/36

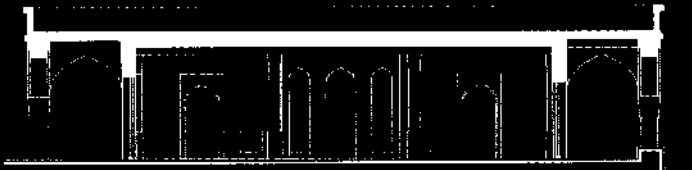
طرفین (با عرض ۲/۵ متر) بزرگ‌تر است. مقطع این ستون‌ها گرد است. با ستون‌ها از سنگ مرمرند و سرستون‌ها مقرنس‌کاری شده‌اند. این ستون‌ها در طرفین خود (اضلاع شمال غربی و جنوب شرقی) به نیم‌ستون‌هایی منتهی می‌شوند که درون جزرهای پیرامون بنا قرار گرفته‌اند. این جزرها حدود ۵۰ سانتی‌متر عمق و ۲/۵ تا ۳ متر طول دارند. در بیرون رواق ستوندار با هفت چشمه در امتداد ضلع بزرگ‌تر و پنج چشمه در امتداد ضلع کوچک‌تر، پیرامون بنا را فرا گرفته و در حکم فضایی بینابین، بیرون و درون بنا را بهم می‌پیوندد. در عین حال این رواق، به عنوان عنصری اقلیمی، از تابش مستقیم آفتاب بر اضلاعی که بازشو دارند جلوگیری می‌کند. آسمانه چوبی و تخت این رواق نیز بر ستون‌هایی گرد با سرستونی مقرنس‌دار، برپاست. قوس‌های تزئینی و غیرباربری که در هر یک از دهانه‌های رواق اجرا شده، ترکیبی موزون به نمای بیرونی مسجد بخشیده.

از آنجا که این بنا در دوره معاصر ساخته شده، روش‌های ساخت و مصالح جدیدتری در آن دیده می‌شود، برای مثال از ترکیب بتن و چوب در ساخت بنا استفاده شده، چنان که فضای شبستان ستوندار با مصالح تازه و مقاوم بتنی و رواق ستوندار با پوشش چوبی ساخته شده. گچبری محراب از دیگر تزئینات بناست که در قالب کنگره‌هایی نیمه‌برجسته، دورتادور آن را فرا گرفته است. این خطوط برجسته کنگره‌دار در اغلب بناهای مذهبی جزیره دیده می‌شوند، اما از آنجا که بسیار ساده‌اند چندان جلب توجه نمی‌کنند. از دیگر عناصر تزئینی بنا- اگر بتوان نام آن را عنصر تزئینی گذاشت- جان‌پناه آجری کنگره‌داری است که به پشت‌بام مسجد الحاق شده است. ساختار الحاقی و تضاد آشکار آن با نمای تمام‌سفید رواق بیرونی و دیواره‌های مسجد، گواه آن است که این جان‌پناه در دوران اخیر به بنا اضافه شده.

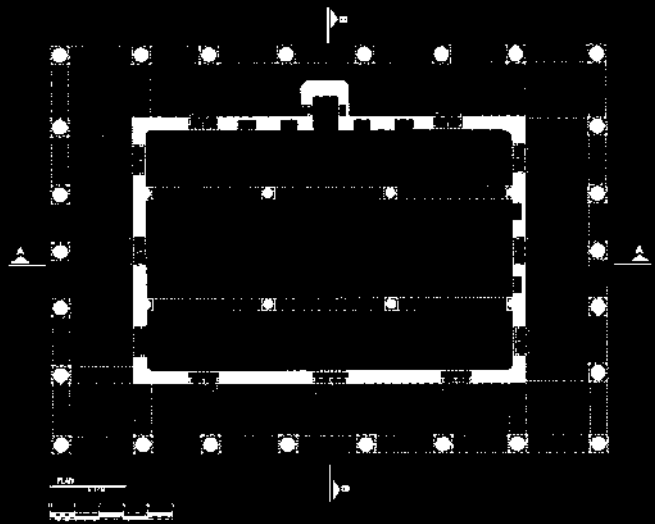
Section B-B

مقطع B B

Section A-A

مقطع A A

مسجد جامع کوشه (برخ)

در فاصله ۳۰ کیلومتری غربی شهر قشم، بنای تاریخی مسجد جامع و بقعه شیخ برخ در میان گورستانی نسبتاً بزرگ، که همچنان مورد استفاده اهالی است، واقع شده. در این مجموعه، علاوه بر دو بنای یاد شده و گورستان پیرامونی، دو آب انبار در مقیاسی کوچکتر از آنچه در لافت دیده می‌شود، وجود دارد.

با استناد به داده‌های پرونده ثبتی مجموعه و نیز کتیبه‌های تاریخی، که در حال حاضر در موزه ملی ایران نگهداری می‌شود، این بنا در سال‌های ۲۴۴ (توسط حاکم هرمز)، ۷۳۳ و ۱۳۰۲ هجری قمری مرمت شده. براساس این اسناد، مسجد در سال ۹ هجری، ساخته شده و بنا بر این احتمالاً قدیمی‌ترین مسجدی است که در ایران ساخته شده. احتمال ساخت بنا در این تاریخ، بسیاری از نظریات موجود در ساخت نخستین بناهای مذهبی اسلام در ایران را با چالش‌هایی جدی مواجه می‌سازد.

بنای مسجد از دو بخش اصلی تشکیل شده: شبستان ستوندار و رواق بیرونی. ساختار حاکم بر فضای داخلی همانند سایر مساجد منطقه، ملهم از الگوی شبستانی است که درون فرمی مستطیل‌شکل با ابعاد بیرونی ۱۰×۷/۷ متر قرار گرفته است. شبستان مسجد توسط دو ستون سنگی بزرگ که در میانه ضلع کوچکتر

38/38

و در امتداد کشیدگی طولی آن واقع شده‌اند، به شش دهانه تقسیم شده است. ستون‌های فضای میانی به همراه دو نیم‌ستون در طرفین غربی و شرقی که در میانه جرز اصلی بنا قرار دارند، تیر چوبی اصلی آسمانه را بر پا نگاه داشته‌اند. ردیف تیرهای فرعی که به‌صورت چهار تراش عمود بر تیر اصلی، در حد فاصل جرزهای پیرامونی و تیر اصلی مستقر شده‌اند، پوشش تخت بنا را تشکیل می‌دهد. محراب مسجد در بخش جنوبی، در میانه ضلع بزرگتر بنا و در امتداد ورودی اصلی است و همانند دیگر مساجد موجود در جزیره در قالب یک مستطیل از بنای اصلی بیرون نشسته است.

گچبری‌های تزئینی که به‌صورت مهری در سه ردیف کنگره‌ای شکل، دور تا دور محراب را فرا گرفته‌اند، مبین نشان و هویت مشخصی نیستند، اما همین تزئینات ساده تأکیدی است بر اهمیت محراب داخلی شبستان مسجد. علاوه بر گچبری محراب، کتیبه کاشیکاری هفت‌رنگی نیز در بنا دیده می‌شود که در تراز بالای دیواره‌های پیرامونی و به فاصله ۲۰ سانتی‌متری سقف چوبی اجرا شده است. این کتیبه لاجوردی با رنگ سفید و به خط نسخ نستعلیق و به زبان‌های عربی و فارسی حاوی تاریخ مرمت بنا و نیت بانیان آن است.

در بیرون بنا و در بخش شمالی مسجد، رواقی سه‌چشمه‌ای دیده می‌شود که در حال حاضر ستون‌هایی از جنس بتن جایگزین ستون‌های

تاریخی و تخریب‌شده آن شده است. این رواق که یک پوشش چوبی تخت، آسمانه آن را تعریف می‌کند، با قوس‌های تزئینی (غیرباربر) آراسته شده است. تک مناره مسجد با ارتفاع حدوداً ۱۳ متر در بخش شمال شرقی رواق بیرونی، وجود مسجد در بافت را از دور اعلام می‌دارد.

در بخش جنوبی مسجد و در پس محراب، بقعه آرامگاه شیخ برخ واقع است. گنبدخانه‌ای مربع‌شکل که هر ضلعش حدود شش متر و هر ضلع فضای داخلی‌اش ۴×۴ است. میانه اضلاع داخلی به فرورفتگی‌هایی تبدیل شده که یکی از آن‌ها ورودی بنا و سه فرورفتگی دیگر طاقچه‌هایی است که یکی از آن‌ها به محراب اختصاص یافته.

بهره‌گیری از کاربردی تزئینی در آرایش این بخش تأکیدی است بر نقش متمایز محراب. در هر چهار ضلع دیواره داخلی و در زیر گنبد، چهار روزن مستطیلی با ابعاد ۶۰×۳۰ سانتی‌متر، روشنائی طبیعی فضای داخلی را فراهم می‌کنند.

در بنای زیارتگاه نیز چند عنصر تزئینی وجود دارد: نواری از تزئینات گچی پیش‌ساخته که در دیوار زیر گنبد کار گذاشته شده و مانند تزئینات حاشیه محراب شبستان ترکیبی است از انواع نقش‌های تزئینی تکرار شونده. در محراب موجود در گنبدخانه نیز کاربردی ساده‌ای دیده می‌شود که بر اثر تعمیرات مختلف کیفیت خود را از دست داده.

مسجد جامع تاریخی گیاهدان (مسجد کوچک)

گیاهدان دو مسجد جامع دارد: مسجد جامع جدید که احتمالاً در ۱۵ یا ۲۰ سال گذشته در فضایی نسبتاً بزرگ و به روش شبستانی اجرا شده، و مسجد دیگر که به مسجد جامع و یا مسجد کوچک معروف است. این مسجد در بافت قدیمی روستا و در فاصله ۳۰ کیلومتری غرب قشم واقع شده است. بنا به گفته اهالی و امام جماعت مسجد، این بنا در چند دوره مرمت شده که آثار آن در پوشش چوبی بنا قابل مشاهده است.

بنای مسجد، به‌دلیل استقرار در شیب طبیعی صخره زیرین، در شمال همسطح معبر و در جنوب حدود سه متر بالاتر از آن است. فضای حاصل از این اختلاف به زیرزمین تبدیل شده. نکته جالب توجه وجود چند مخزن آب در این بخش از بناست که در دل صخره طبیعی قرار گرفته‌اند. بخش شمالی به‌دلیل همسطح بودن با تراز

40/40

که توسط دو ردیف ستون چهارتایی در امتداد ضلع بزرگتر (امتداد غربی- شرقی) مشخص شده و فضای داخلی را به ۱۵ چشمه تقسیم کرده است. این ستون‌ها در طرفین خود به نیم‌ستون‌هایی منتهی می‌شوند که درون جرزهای محیطی قرار گرفته‌اند. عمق جرزها، عموماً ۵۰ تا ۶۰ سانتی‌متر و طولشان حدود دو متر است که به‌صورت یک در میان به بازشوها بنا متصل شده‌اند. این بازشوها علاوه بر تعریف ورودی‌ها، در پنجره‌هایی هستند که امکان تهویه طبیعی و ورود نور روز را به داخل بنا فراهم می‌کنند.

تکنیک ساخت بنا بسیار ساده و بر کاربرد دیوارهای باربر و ستون‌ها به‌عنوان پایه‌های اصلی نگهدارنده آسمانه چوبی استوار است. پوشش چوبی سقف توسط تیرهای اصلی و فرعی با مقطع چهارتراش برپا شده و لایه‌ای از کاهگل روی ساقه‌های خرما که روی تیرهای فرعی قرار دارند، اندود نهایی نام‌اند.

معبر، به صحن مسجد تبدیل شده است. رابط صحن و فضای داخلی مسجد رواق ستون‌داری با ارتفاع ۴/۵ متر است که به بازشوهای شبستان منتهی می‌شود. این رواق که بخشی از آن فروریخته، در حال حاضر به کمک چهار ستون برپا نگاه داشته شده است. ستون‌های رواق که در بالا مقطعی مستطیل‌شکل دارند، در بخش‌های تحتانی به دو ستون گرد تبدیل می‌شوند که مستقیماً و بدون استفاده از پاستون در زمین فرورفته‌اند. به تبعیت از الگوی شبستانی، فضای داخلی مسجد شبستان ستون‌داری است که در درون مستطیل کشیده‌ای به ابعاد ۱۶/۵×۱۰ متر واقع شده. جهت کشیدگی این مستطیل در راستای محور عمود بر محور قبله بوده و محراب در میانه ضلع بزرگتر بنا و در راستای بازشوی میانی تعبیه شده است. این شبستان همانند نمونه‌های مشابه و از جمله مسجد جامع لافت، فضایی ستوندار است

مسجد تاریخی باسعیدو

مسجد تاریخی باسعیدو در منتهی‌الیه شرقی جزیره و در فاصله ۱۳۰ کیلومتری غرب قشم در میان بقایای گورستان انگلیسی واقع شده است. این محوطه تاریخی علاوه بر مسجد، زیارتگاهی دارد که در فاصله‌ای نزدیک به مسجد، در کنار اسکله و خط ساحلی باسعیدو قرار گرفته است.

بنا، همانند مسجد جامع برخ، مستطیلی است به ابعاد ۱۴/۵×۹/۵ متر که به شیوه شبستان ستوندار، فضای داخلی مسجد را تعریف کرده. بنا روی سکوی سنگی بزرگی قرار گرفته که از سطح زمین حدود ۶۰ سانتی‌متر بالاتر است. به همین سبب در امتداد محور ورودی، یک ردیف پلکان سه‌تایی فضای داخلی را به محیط بیرون متصل کرده. پلکانی با ۱۶ پله و ارتفاعی در حدود چهار متر در شمال شرقی بنا مسیر دسترسی به پشت‌بام است.

دسترسی به فضای داخلی از طریق یک بازشوی چوبی در میانه ضلع شمالی ممکن است. فضای داخلی همچون مسجد برخ به‌وسیله دو پایه سنگی بزرگ که بخش‌های تحتانی آن‌ها بیضوی شکل‌اند، به شش چشمه تقسیم شده است. البته با نگاهی دیگر، می‌توان ساختار فضای داخلی را به سه دهانه مستطیل شکل تقسیم کرد که به واسطه دو ردیف ستون با امتداد شمالی-جنوبی ایجاد شده‌اند. دهانه میانی به‌عنوان فضای اصلی،

اندکی بزرگ‌تر از دو دهانه کناری است. الحاق دیواره سنگی مشبک به دهانه‌های غربی و تمکیک فضا توسط دو دهانه شرقی حاکی از آن است که این بخش شبستان زنانه بوده. ورودی این شبستان بازشویی است که در ضلع غربی مسجد تعبیه شده. اساس روش ساخت بنا بر به‌کارگیری دیوارهای باربر پیرامونی و دو ردیف ستون میانی است.

پوشش آسمانه نیز تیرهای چوبی‌اند. مقطع تیرهای اصلی گرد و مقطع تیرهای فرعی چوب چهارتراش است. قوس‌های تعبیه شده در بنا، از نوع قوس‌های کاذب و از گچ ساخته شده‌اند. این قوس‌ها صرفاً کارکرد تزئینی دارند و فاقد توان باربری‌اند. آنچه از سقف بنا باقی مانده، بیانگر کاربرد تیرهای چوبی به‌عنوان شاه‌تیر اصلی نگهدارنده سقف است. در فاصله میان این تیرها، تیرهایی با مقطع چهارتراش (با فاصله تقریبی ۵۰ سانتی‌متر از یکدیگر) قرار گرفته‌اند. پوششی از لیف و ساقه‌های درخت خرما که با طناب به‌هم بسته شده‌اند، لایه دیگر بام است که روی تیرهای فرعی و عمود بر آن‌ها قرار گرفته‌اند و نهایتاً بام را پوششی از اندود گل فراگرفته است. مصالح پایه‌های باربر، از نوع سنگ‌های مرجانی و رسوبی و در قوس‌های تزئینی از خشت و اجر است. نعل‌درگاه‌های موجود نیز با تیرهای چوبی شکل گرفته‌اند.

بررسی آرایه‌های موجود در بنا، گواه اهمیت

آن نزد ساکنان بومی منطقه است. بهره‌گیری از ابزارهای گچی ساده در بالای دیوارها، نقوش تزئینی کنگره‌ای، نقوش خورشید، قاب‌بندی‌های تزئینی ابتدایی، پنجره‌های مشبک و در نهایت قوس‌های تزئینی کاذب، که با اجر دندان‌دار شده و عمدتاً از گچ یا ملاط گل ساخته شده‌اند، و جوه تمایز این بنا به‌شمار می‌روند. این خطوط دندان‌دار زیر طاق‌ها که تعدادی از آن‌ها باقی مانده‌اند، تقلیدی است از قوس‌های هلالی شکل معماری هند با اجرایی بسیار ساده‌تر.

«پژوهش حاضر دومین مقاله از مجموعه مقالات معماری قشم است که با همکاری مجله‌ی معمار و واحد پژوهشی مهندسان مشاور عمارت خورشید با سرپرستی فرامرز بارسبی در حال انجام است. اسامی همکاران این شماره به ترتیب حروف الفبا عبارت است از: صابر اسدی، داوود اسدالوش، محمد حدادی، آیسان چاوش‌نژاد، زهرا دانیاری، فرشته فاتی، نگاه عدیلی‌پور، مهری مداح و کاوه منصوری.»

همیاران جدید پروژه لافت:

- مهندسین مشاور تجیر (علی‌اکبر صارمی)
- شرکت کاله سرامیک